

СПОГАДИ ОХОРОНЦЯ РОМАНА ШУХЕВИЧА МИХАЙЛА ЗАЙЦЯ — ‘ЗЕНКА’

30 червня 2007 р. виповнилося 100 років від дня народження Головного командира УПА, керівника Проводу ОУН Романа Йосиповича Шухевича. Вивчення його біографії є особливо актуальною справою сьогодні, в сучасній Українській державі коли на порядку денному стоїть питання про офіційне визнання учасників національно-визвольного руху.

Останніми роками у пресі та науковій літературі було опубліковано чимало спогадів членів ОУН та воїнів УПА. Це пов'язано зі зростанням цікавості українського суспільства до маловідомих сторінок нашої історії, зокрема до боротьби за створення самостійної Української держави у ХХ ст.

Публікувати спогади колишніх підпільників розпочали в українській діаспорі. Більшість відомих учасників ОУН та УПА, які опинились на еміграції, хотіли, щоб пам'ять про український національно-визвольний рух і про їхній власний внесок у нього не затерлася. Тому вони готували до друку свої спогади, а іноді й наукові розвідки. Ще до розпаду СРСР були видані автобіографії, спогади та роздуми відомих оунівців Степана Бандери¹, Євгена Стахова², Миколи Климичина³,

¹ Бандера С. *Мої життєписні дані* // Воля і Батьківщина. — 1999. — Ч. 1 (14/30). — С. 5–15; Державність. — 1992. — № 1 (4). — С. 47–52.

² Стахів Є. *ОУН у боротьбі з німецькими нацистами на Наддніпрянщині (Програмові зміни в ОУН): (Спогади)* // Сучасність. — 1986. — Ч. 5. — С. 86–94; Ч. 6. — С. 100–105.

³ Климичин М. *Роттердам і Житомир — діло тої самої руки* [Про вбивства Є. Коновальця, О. Сеніка, М. Сціборського] // Визвольний шлях. — 1987. — Кн. 2. — С. 154–157; Климичин М. *Степан Ленкавський — його ролі у визвольній боротьбі* // Визвольний шлях. — 1978. — Кн. 4. — С. 407–415; Климичин М. *Степан Ленкавський: (Удесяту річницю його смерті)* // Визвольний шлях. — 1987. — Кн. 11. — С. 1193–1207; Климичин М. *Українська нація в поході до волі* // Визвольний шлях. — 1981. — Кн. 7. — С. 793–798.

Юрія Борця⁴, Костя Гіммельрайха⁵, Лева Шанковського⁶, а також ін.

Після здобуття незалежності України у 1991 р. історична наука зробила величезний крок уперед щодо вивчення українського національно-визвольного руху, — вперше з'явилася можливість опублікувати документи українського підпілля, які десятиліттями зберігались у закритих архівах. Не припинялося й видання підпільної літератури. З 1991 по 2006 р. вийшли друком спогади Романа Петренка⁷, Володимира Порендовського⁸, Василя Левковича⁹, Ярослава Грицай¹⁰, Марії Савчин¹¹, Івана Герасимова¹², Данила Шумка¹³, Василя Кука¹⁴, Любомира Полюга¹⁵ Василя Галаса¹⁶ та ін.

Варто зауважити, що в останні роки існування організованого підпілля в Україні провідники ОУН різних рівнів доручали підпільникам занотовувати цікаві сторінки зі свого бойового життя. Чимало таких спогадів було видано та поширено ще в підпіллі.

⁴ Борець Ю. Уністи на Заході: (Спогади) // *Визвольний шлях*. — 1973. — Кн. 4-5. — С. 445-462; Кн. 6. — С. 650-666; Кн. 7-8. — С. 820-836; Кн. 9. — С. 980-989; Кн. 10. — С. 1158-1170; Кн. 11-12. — С. 1347-1358.

⁵ Гіммельрайх К. Спогади командира відділу особливого призначення «УПА-Схід» // *Літопис Української Повстанської Армії*. — Торонто, 1987. — Т. 15. — 266 с.

⁶ Шанковський Л. Похідні групи ОУН. Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941-1943 рр. — Мюнхен, 1958. — 369 с.

⁷ Петренко Р. За Україну, за її волю. Спогади // *Літопис Української Повстанської Армії*. — Львів-Торонто, 1997. — Т. 27. — . 279 с.

⁸ Порендовський В. В кістках СТЕПЛАГУ. (Кенгір 1949-1954). Спогади. — Львів, 2004. — 272 с.

⁹ Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини та Любачівщини // *Літопис УПА*. Бібліотека. — Т. 3. — Львів-Торонто, 2003. — 448 с.

¹⁰ Грицай Я., Грицай П. А рани не гоїлися. Спомини // *Літопис УПА*. Бібліотека. — Львів-Торонто, 2001. — Т. 1. — 332 с.

¹¹ Савчин М. Тисяча доріг. Спомини // *Літопис Української Повстанської Армії*. — Т. 28. — Львів-Торонто, 1995. — 600 с.

¹² Герасимів І. З юнацьких мрій — у ряди УПА // *Літопис Української Повстанської Армії*. — Т. 29. — Львів-Торонто, 1999. — 336 с.

¹³ Шумук Д. Пережите і передумане. Спогади й роздуми українського дисидента-політ'язця з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921-1981 рр.). — К., 1998. — 432 с.

¹⁴ Кук В. Акт відновлення Української держави (30 червня 1941 р.). — Львів-К., 2001. — 30 с.; Кук В. Генерал Роман Шухевич — Головний Командир Української Повстанської Армії (УПА). — К., 1997. — 110 с.; Кук В. Степан Бандера (1909 — 1999 рр.). — Івано-Франківськ, 1999. — 48 с.

¹⁵ Полюга Л. Шляхами спогадів. 1944-1956. — Львів, 2003. — 180 с.

¹⁶ Галаса В. Наше життя і боротьба. — Львів, 2005. — 272 с.

Прикладом можуть бути нотатки сотенного С. Стебельського — ‘Хріна’.

Хоча за останній час діяльність ОУН і УПА висвітлено у значній кількості наукових та популярних публікацій, однак іще досі відчувається нестача документів, які пролили б світло на найважливіші сторінки історії українського національно-визвольного руху. Це пов’язано з тим, що більшість учасників ОУН і УПА, яким вдалося вижити під час боротьби, уже відійшли від нас, чимало документів підпілля не збереглося, а деякі з них ще досі не оприлюднені.

* * *

У науковому збірнику «Український визвольний рух» (№ 5) було опубліковано статтю Василя Стрільчука про охоронця провідника ОУН в Україні Романа Шухевича — Михайла Зайця — ‘Зенка’¹⁷. Автор, ґрунтовно дослідивши біографію М. Зайця, з гіркотою зауважив, що й досі не відомі час і місце його загибелі. Опосередковані дані вказували на перебування М. Зайця у Польщі. В. Стрільчук звернувся до всіх читачів із проханням допомогти з’ясувати обставини загибелі охоронця Р. Шухевича.

Діяльність охорони Р. Шухевича взагалі та М. Зайця зокрема поки що мало висвітлена у науковій літературі та в опублікованих джерелах. Бракує інформації й про підпільну роботу самого Р. Шухевича в період 1945—1950 рр. Насамперед це пов’язано з тим, що оточення Р. Шухевича в той час строго дотримувалося засад конспірації, уникаючи фіксації дій на папері. Навіть у нещодавно опублікованих спогадах підлеглих Р. Шухевича, які контактували з ним, — В. Галаси, В. Кука та ін. — змальовано не так уже й багато подробиць побуту Командира в підпіллі. Значно більший акцент у них зроблено безпосередньо на організаційну діяльність ОУН.

Винятком є лише спогади Л. Полюги — ‘Богдана’, який мав можливість вивчити особливості життя Головного командира УПА на конспіративній квартирі під умовною назвою «Короленко» в с. Княгинині Станіславської (нині Івано-Франківської) області. Л. Полюга тоді був членом охорони Р. Шухевича, виконував роль фіктивного чоловіка підпільниці Ольги Ільків. Згадуючи про спільний побут з

¹⁷ Стрільчук В. Михайло Засєч — охоронець Романа Шухевича // *Український визвольний рух*. — Львів, 2005. — 36. 5. — С. 203—208.

Р. Шухевичем та його довіреними особами О. Ільків і Катериною Зарицькою, Л. Полюга відзначав, що в оточенні Р. Шухевича важлива роль належала М. Зайцю, автор особливо наголосив на його вмінні оперативно вирішувати складні завдання, зокрема підробляти офіційні печатки та штампи. Однак про подальшу долю М. Зайця він нічого не знав, оскільки восени 1947 р. був заарештований органами МГБ.

Інформацію про діяльність М. Зайця у підпіллі після подій 5 березня 1950 р. вдалося виявити в документах Галузевого державного архіву Служби Безпеки (ГДА СБ) України.

4 березня 1950 р., тобто за день до своєї загибелі, Р. Шухевич відправив М. Зайця з речами на іншу конспіративну квартиру. Оскільки зв'язкова Дарія Гусяк — 'Чорна' не прийшла зі Львова на призначену їй зустріч, Р. Шухевич, імовірно, згідно з вимогами конспірації, обмірковував можливість змінити місце свого перебування, однак зробити нічого вже не встиг. Уранці 5 березня 1950 р. він загинув при спробі співробітників МГБ його захопити. М. Заєць невдовзі дізнався про загибель Головного командира УПА. Його становище було загрозливим, оскільки він був одним з останніх підпільників, хто бачив Р. Шухевича живим, і це могло кинути на нього тінь підозри у зраді¹⁸.

Поки що достеменно не з'ясовано, що саме робив М. Заєць після 5 березня 1950 р. Найвірогіднішим виглядає припущення, що він спочатку потрапив в охоронну боївку керівника Львівського крайового проводу ОУН Осипа Дякова — 'Горнового', чия конспіративна квартира у березні 1950 р. містилася в хаті Івана Лісного в м. Зимній Воді біля Львова, — не далі як за 15 км від Білогорщі. О. Дяків кілька разів бував у білогорській схованці Р. Шухевича, тому добре знав М. Зайця. У ГДА СБ України збереглися фотографії О. Дякова з його підлеглими у 1950 р., і на одній з них є М. Заєць.

На нашу думку, припущення, нібито М. Заєць перейшов для підпільної роботи в Польщу, хибні, тому що документи чітко вказують на його перебування поряд з керівниками Проводу ОУН в Україні.

Наступні документальні згадки про М. Зайця стосуються його діяльності в 1951—1952 рр. У матеріалах ГДА СБ України вказано, що в цей час він опинився в одній із кур'єрських груп, які обслу-

¹⁸ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 12. — Арк. 161—163.

гоували Головного командира УПА Василя Кука — ‘Лемеша’. Це була ініціатива самого В. Кука, який раніше вже чув про М. Зайця від Р. Шухевича. Імовірно, що В. Кукові був потрібен спеціаліст із виготовлення фальшивих печаток та документів. Кур’єрська група, в якій опинився М. Заєць, складалася з Василя Порплиці — ‘Байди’ та Василя Кузіва — ‘Орача’ і діяла на стику Тернопільської, Львівської та Станіславської областей.

Після арешту 23 травня 1954 р. В. Кук під час слідства розповів, що невдовзі після загибелі Р. Шухевича він забрав М. Зайця у своє розпорядження, і той передав йому приблизно 50 тис. карбованців з організаційної каси, які не використав Р. Шухевич¹⁹.

Тривалий час органам МГБ не вдавалося розшукати ані В. Кука, ані його кур’єрів. Однак 6 жовтня 1952 р. у Калуському районі Станіславської області оперативники заарештували члена Проводу ОУН Василя Охримовича — ‘Грузина’. З документів, вилучених під час арешту випливало, що зиму 1951/1952 рр. він провів в одному бункері з керівником ОУН в Україні Василем Куком — ‘Лемешем’. Однією з кур’єрських груп, які забезпечували зв’язок між В. Куком та Подільським, Львівським і Карпатським крайовими проводами ОУН, була група Василя Порплиці — ‘Байди’. До осені 1952 р. ця група мала постійний пункт зв’язку з бойовиками охорони В. Кука у Пресовецькому лісі Зборівського району Тернопільської області.

Для зв’язку з підпіллям на території Станіславської області ця група мала постійний пункт неподалік хутора Ступники, що в Бережанському районі Тернопільської області, — туди періодично приходили на зустрічі кур’єри Рогатинського надрайонного проводу ОУН.

За даними, зібраними УМГБ у Тернопільській області, кур’єрська група ‘Байди’, ‘Орача’ та ‘Зенка’ від 1951 р. здебільшого переміщувалась на стику адміністративних меж Зборівського, Козівського та Бережанського районів Тернопільської області. Кілька місцевих мешканців бачили цю групу в селах Хворостець, Августівка, Глинна, Конюхи, Розвадів, Годів та Юзефівка.

Спираючись на ці дані, УМГБ у Тернопільській області вирішило 2 грудня 1952 р. провести чекістсько-військову операцію одночасно в усіх названих селах, а також у сусідніх лісових масивах.

¹⁹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 54. — Арк. 113.

На другий день операції, 3 грудня, пошукова група МГБ на даху одного будинку в с. Конюхи виявила двох учасників ОУН. Їх спробували захопити живцем. Зав'язався бій, унаслідок якого підпільники загинули. У вбитих були впізнані:

1. Заєць Михайло Миколайович — 'Зенко' ('Влодко', 'Тарас', 'Нестор'), 1921 р. н., уродженець с. Берлин Бродівського району Львівської області.

2. Кузів Василь Андрійович — 'Орач', 1922 р. н., зв'язковий В. Кука²⁰.

Щодо Василя Порплиці — 'Байди', то він не загинув під час цієї операції, оскільки на той момент перебував в іншому селі. Зимув 1952/1953 рр. він самотою пересидів у підземному бункері, і, за його словами, якби не мав радіоприймача, то збожеволів би. В. Порплиця важко переживав загибель М. Зайця та В. Кузіва. Навесні 1953 р. він поновив зв'язок із В. Куком, а вже в липні, вистежений співробітниками УМГБ у Тернопільській області, застрелився під час проведення чекістсько-військової операції з його захоплення.

Окрім інформації про долю М. Зайця, у фондах ГДА СБ України вдалося виявити його спогади про перебування в охороні Р. Шухевича, починаючи з 1945 р.²¹ Збереглися також різні підпільні фотографії, на яких зображені Р. Шухевич, М. Заєць та інші довірені особи Головного командира УПА.

Спогади М. Зайця написані фіолетовим чорнилом у звичайному учнівському зошиті в лінійку. Вони займають 25 аркушів, списаних з обох боків. На обкладинці є напис олівцем: «Зенко. Спомини», — та вказана дата — 1952 р., хоча в кінці спогадів автор поставив іншу дату — листопад 1951 р.

Маємо достатні підстави вважати, що цей текст М. Заєць написав на виконання інструкцій керівників ОУН, у яких рядовим підпільникам пропонувалося під час зимівлі в бункерах викладати на папері окремі історії зі свого життя з метою подальшого друку в підпільних типографіях та поширення серед учасників ОУН і населення. Тож, цілком імовірно, що М. Заєць хотів докластися до увіковічнення пам'яті Головного командира УПА Р. Шухевича. Доволі вірогідним видається також припущення, що, знаючи про тривале

²⁰ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 69. — Арк. 184–186.

²¹ Там само. — Спр. 398. — Т. 12. — Арк. 137–163.

перебування М. Зайця з Р. Шухевичем, таку ідею йому запропонував Василь Кук.

Найбільша цінність спогадів М. Зайця полягає в тому, що вони — єдині тогочасні спогади учасника охорони Р. Шухевича, в яких висвітлено подробиці життя Головного командира в підпіллі у 1945—1950 рр. Усі інші охоронці та бойовики Р. Шухевича, крім Л. Полюги, або загинули, або ж були заарештовані та згодом померли, не залишивши ніяких записів.

Імовірно, що готовий текст М. Заєць передав на вчитку своєму провідникові. У зошиті є багато виправлень, зроблених олівцем рукою невідомого підпільного редактора. Скоріше за все, спогади планувалося видати брошурою, але з невідомих причин реалізувати цей намір не вдалося.

Також точно не відомо, у кого саме було вилучено записи М. Зайця.

Спогади охоплюють період від 1945 р. по 4 березня 1950 р. Весь цей час М. Заєць був охоронцем Р. Шухевича, тому мав можливість придивлятися до побуту Головного командира УПА і в різних конспіративних квартирах, так і у лісових повстанських таборах.

Пише М. Заєць простою, лаконічною мовою, без довгих розмірковувань, накреслюючи конкретні факти та події з життя Р. Шухевича. В особі автора впізнається діяльний підпільник, пунктуальний виконавець розпоряджень провідників ОУН, у якого насправді не було часу займатися такими дрібницями, як написання мемуарів. Можливо, саме тому спогади порівняно невеликі за обсягом та не містять розлогих спостережень і не описують подробиць підпільної діяльності. Наприклад, свою «пригоду з більшовиками» взимку 1947 р. автор згадує лише одним реченням. Під час читання спогадів складається враження, що їх написано поспіхом. Недаремно М. Заєць закінчує такими словами: «Як проживу довше, напишу більше».

М. Заєць намагався змалювати характери підпільників, з якими йому доводилося працювати разом. Окрім Р. Шухевича, він охарактеризував і його найближче оточення: Розалію Ільків, Ольгу Ільків, Катерину Зарицьку, Зиновія Тершаківця, Олександра Гасина, Ганну Конюшик, Галину Дидик, Любомира Полюгу та інших.

Зупинімося на деяких особливо цікавих сторінках життя підпільників.

Перша частина спогадів М. Зайця присвячена його першій зустрічі з Р. Шухевичем 1945 р., яка відбулась у повстанському таборі

на Тернопільщині. Невдовзі М. Заєць опинився в охоронній бойвці Командира на Рогатинщині і переховувався разом з ним у бункері*. М. Заєць зосередився на особливостях конспірації підпільників при переходах з місця на місце та під час перебування в бункерах.

Наступна частина спогадів присвячена побуту Р. Шухевича на конспіративній квартирі під кодовою назвою «Короленко» в с. Княгиничі Станіславської області. М. Заєць особисто брав участь у спорудженні криївки. Особливу увагу він приділив підпільній родині Р. Шухевича — його оточенню. В той час Головний командир УПА переховувався разом із керівником Українського Червоного Хреста Катериною Зарицькою — ‘Монетою’, довіреною зв’язковою Ольгою Ільків ‘Роксоляною’, її донькою Дзвінкою та матір’ю — Розалією Ільків. Згодом до них приєднався колишній студент Львівського медичного інституту Любомир Полюга — ‘Богдан’, який ще з 1944—1945 рр. виконував важливі доручення провідників ОУН у Львові; у Княгиничах він вдавав чоловіка О. Ільків. Усі вони мали фіктивні документи переселенців із Польщі на інші прізвища. З розповіді М. Зайця видно, як сильно діяльність Р. Шухевича залежала від К. Зарицької та О. Ільків і взагалі від довіри та взаємної підтримки всіх членів підпільної родини.

М. Заєць не міг дізнатися, що сталося з тими, хто переховувався разом з ним у с. Княгиничі, тому у спогадах немає відомостей про їхню подальшу долю. Зате сучасна наукова література таку інформацію подає.

Катерина Зарицька була заарештована співробітниками МГБ 21 вересня 1947 р. у м. Ходорові. В момент арешту вона вжила отруту, але померти їй не дали. К. Зарицька пройшла через важкі допити і була засуджена Особливою нарадою МГБ СРСР до 25 років виправно-трудових таборів. Її було звільнено 21 вересня 1972 р., після чого вона повернулася в Україну і жила у м. Підволочиську разом із Д. Гусяк. Померла 29 серпня 1986 р., перепохована на Личаківському кладовищі у Львові поруч із чоловіком — політв’язнем Михайлом Сорокою²².

* Судячи з інформації, опублікованої в науковій літературі, бункер на Рогатинщині, у якому Р. Шухевич та М. Заєць перебували 1946 р., розміщувався на обійсті Івана Кіка в с. Пуків.

²² Українська жінка у визвольній боротьбі 1940–1950 рр. — Львів, 2004. — С. 48–49.

З документів, які були вилучені у Р. Шухевича, органам МГБ стало відомо про чималу кількість конспіративних квартир ОУН у Львові. На одній із них 16 березня 1950 р. була заарештована Ольга Ільків — ‘Роксоляна’. Невдовзі заарештували і її матір — Розалію Ільків. Після тривалих допитів 1952 р. О. Ільків була засуджена до 25 років виправно-трудових таборів. Вона відбувала покарання в Олександрійській та Володимирській тюрмах і в Іркутській області. Частину покарання у Володимирській в’язниці вона відбула разом із іншими зв’язковими Р. Шухевича — К. Зарицькою, Д. Гусяк та Г. Дидик. У 1964 р. О. Ільків була достроково звільнена; згодом повернулася в Україну й нині живе у Львові²³.

Про долю Любомира Полюги після 1947 р. можна дізнатися з його спогадів. Мешканці підпільної квартири довідалися про провал К. Зарицької наступного дня. О. Ільків пішла до Ходорова і дізналась у місцевих мешканців про загибель підпільниці, яка вчинила опір співробітникам МГБ (те, що К. Зарицька залишилася живою, підпільно стало відомо значно пізніше). Після цього було вирішено негайно змінити місце перебування Р. Шухевича. Л. Полюга провів його з Княгиничів на безпечну територію, однак дорогою назад був при спробі втекти від затримання поранений і заарештований співробітниками МГБ. Тривалий час він перебував під слідством, а відтак був засуджений за однією справою з К. Зарицькою до 25 років виправно-трудових таборів. Після дострокового звільнення і повернувся в Україну. Жив у м. Цюрупинську та в с. Олешки Херсонської області, а згодом — у Львові.

Через погіршення стану здоров’я, а передовсім — через хворобу серця, Р. Шухевич вважав за краще переховуватися не в підземних бункерах, а на конспіративних квартирах. Судячи зі спогадів М. Зайця, він мав непересічний талант конспіратора: міг переодягнутим прийти в саму гущу людей у Львові або в Ходорові і залишитись невпізнаним. У цьому йому допомагав тривалий досвід підпільної роботи, а також гарна фізична підготовка. Своїми порадами він постійно допомагав М. Зайцю та іншим підпільникам.

Улітку Р. Шухевич багато часу провів у лісових масивах. М. Заєць згадав про його перебування на Рогатинщині та у Львівських лісах; детально змалював повстанські табори, їхнє облаштування

²³ *Українська жінка у визвольній боротьбі 1940–1950 рр. — Львів, 2004. — С. 52–53.*

та устрій у 1948—1949 рр. Говорячи про наради керівників Проводу ОУН у 1948—1949 рр., автор відзначає, що вони тривали кілька днів, а керівники підпілля прибували по черзі зі своєю особистою охороною. Задля дотримання вимог конспірації керівникам надавалося окремий намет, у якому проходили дискусії та напрацьовувалися рішення, які згодом розмножувалися на друкарських машинках.

Навіть у таких важких умовах у підпільників виявлялась мрійлива українська вдача. Вони любили співати пісні біля вогнища в лісі, вести розмови про майбутню долю України.

Однією з найцікавіших у спогадах є сцена у лісовому повстанському таборі на Львівщині (скоріше за все в лісах біля м. Бібрки), в якій керівник Львівського крайового проводу Зиновій Тершаковець — ‘Федір’ та командир ‘Рен’ (імовірно Василь Мізерний) грають у шахи. З. Тершаковець пообіцяв виграти п’ять партій підряд, а ‘Рен’ заکлався на золотий годинник, що цього не станеться. Змагання тривало аж до глибокої ночі. В результаті З. Тершаковець таки переміг п’ять разів поспіль, але взяти виграний годинник відмовився. Не бажаючи залишати програну річ собі, ‘Рен’ розбив годинник об бук.

Невдовзі обоє шахісти загинули. 4 листопада 1948 р. З. Тершаковець із бойовиками в лісі неподалік с. Великий Любінь на Львівщині натрапив на засідку МГБ і, не бажаючи здаватися живим, застрілювався. ‘Рен’ у 1949 р. повинен був іти через кордон на зустріч до керівників Закордонного представництва Української Головної Визвольної Ради, однак був убитий опергрупою МГБ у Дрогобицькій області.

Доволі мало М. Заєць розповідає про підпільну квартиру Р. Шухевича у с. Грімне Комарнівського району Львівської області у хаті священика Пантелеймона Місюренка, хоча сам він брав активну участь в організації цієї квартири і спорудженні в ній бункера. За свідченнями Марії Гусак, 5 березня 1948 р. на цій підпільній квартирі М. Заєць убив міліціонера, який зайшов у будинок, аби перевірити документи, і випадково побачив двох озброєних бойовиків ОУН²⁴.

Завершальна частина спогадів М. Зайця присвячена останній конспіративній квартирі Р. Шухевича в с. Білогорща, яку підпільники називали «Поліссям». Автор приділив багато уваги новій під-

²⁴ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 71186-ФП. — Т. 5. — Арк. 23, 44.

пільній родині Р. Шухевича — Миколі, Марії, Наталії і Данилові Хробакам — та утримувачці квартири — Ганні Конюшик. Родина Хробаків опинилась у Білогорщі внаслідок переселення з Перемищини. Допомогати Р. Шухевичу їх умовила його довірена особа та найближча помічниця Галина Дидик, яка після арешту К. Зарицької стала практично незамінною людиною для Головного командира УПА. Участь в організації підпільної квартири брав керівник місцевого проводу ОУН 'Юрко'.

Доля людей, які контактували з Р. Шухевичем у Білогорщі, склалася трагічно. Керівник військової референтури Проводу ОУН Олександр Гасин — 'Лицар' загинув у перестрілці зі співробітниками МГБ 31 січня 1949 р. неподалік львівської головної пошти. У січні ж 1949 р. була заарештована, а згодом і засуджена його дружина Ольга Гасин.

Керівник Львівського крайового проводу ОУН Осип Дяків, чия підпільна квартира до березня 1950 р. розташовувалась у Зимній Воді біля Львова, загинув 28 листопада 1950 р. в криївці у лісі неподалік с. Велике Поле Івано-Франківського району Львівської області.

Після подій 5 березня 1950 р. родина Хробаків була репресована. Члени родини отримали покарання від 15 до 25 років виправно-трудових таборів. Микола Хробак та його син Данило були заслані до Сибіру. Дорогою туди 78-річний Микола Хробак, засуджений до 25 років таборів, помер у м. Тайшет. Ганна Конюшик, Марія та Наталія Хробаки були відправлені до м. Караганди Казахської РСР, де перебували у виправно-трудових таборах. Після смерті Сталіна їхні справи переглянули, і вони були достроково звільнені, але без права поселятись у Галичині. Через це вони подались у Донецьку область, де Г. Конюшик працювала на будівництві фабрики. Згодом родина переїхала у м. Ладижин Вінницької області. Наталія Хробак хворіла на білокрів'я і рано померла. Про двох її дітей — Ірину та Ольгу — піклувалася Г. Конюшик, яка так і не одружилася. Вона померла 18 листопада 1996 р. на 80-му році життя. Данило Хробак помер 21 січня 1994 р.²⁵

Галина Дидик була затримана вранці 5 березня 1950 р. в будинку, де переховувався Р. Шухевич. Вона спробувала попередити

²⁵ Дашкевич Я., Кук В., Бойко В., Посівнич М. *Про Генерала Тараса Чупринку (Романа Шухевича)*. — Львів, 2006. — С. 22–23.

його про небезпеку, а потім вжила отруту, однак не померла. Після тривалих допитів 31 жовтня 1951 р. Особлива нарада МГБ СРСР засудила її за ст.ст. 54-1 «а» та 54-11 КК УРСР до 25 років виправно-трудових таборів. Г. Дидик вийшла на волю 24 березня 1971 р., відбувши 21 рік ув'язнення²⁶, після чого виїхала на постійне проживання у Черкаську область. Вона підтримувала контакти з Надією Суровцевою та іншими дисидентами. Померла 24 грудня 1979 р. в с. Христинівка Черкаської області; похована у м. Бережанах²⁷.

У спогадах фігурують і інші підпільники, причому частина з них — лише за псевдонімами. Декого з них вдалось ідентифікувати під час підготовки цієї публікації. Тож до відповідних місць у тексті зроблено примітки, в яких пояснено, кого саме автор мав на увазі.

Спогади доповнено віцілілими фотографіями згаданих тут осіб. Деякі з них, на нашу думку, дуже вдало ілюструють розповідь М. Зайця: гра Р. Шухевича та З. Тершаківця у шахи; фотографії з повстанського лісового табору; світлини, зроблені на підпільній квартирі в с. Білогорща, де зображені члени Проводу ОУН Р. Шухевич та О. Гасин, які разом чистять картоплю і обідають, а також Г. Дидик та Г. Конюшик. Цілком можливо, що деякі з цих фотографій робив саме М. Заєць.

Текст спогадів М. Зайця подається без скорочень відповідно до оригіналу. Правки, які вніс у текст невідомий редактор, винесені в примітки.

Сподіваємося, публікація спогадів М. Зайця допоможе дослідникам у вивченні подробиць підпільного життя й діяльності Головного командира УПА Романа Шухевича.

²⁶ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75075-ФП. — Т. 5. — Арк. 340.

²⁷ Українська жінка у визвольній боротьбі 1940-1950 рр. — С. 42.

Зенко СПОМИНИ

1952

Мої спомини з життя к[оманди]ра УПА

Доводилося мені від весни 1945 року перебувати в охороні к[оманди]ра УПА — ген[ерала] Тараса Чупринки. За тих кілька років спільного життя з Командиром хочу пережитим, тим що залишилося мені²⁸ в пам'яті, поділитися з друзями.

Хто ж такий був Командир?

Може б я дещо більше розказав Вам, друзі, про Командира та його працю, але заіснувала одна перешкода: запізно я довідався, що якраз мені припала честь бути в охороні того ж таки Командира. Сподіваюсь, був би дещо більше затямив, а то й записав.

Ось послушайте, як лучилося²⁹.

Ідемо ми одного разу удвох з Командиром із Білогорської квартири в терен. Ніч тиха, зоряна. Наша дорога випадала попри Скнилівське летовище³⁰ і, отже, світла прожекторів часто нас заставляли «заягати». От ми заягли та й говоримо про те й інше. Я і питаю:

— «Цікаво знати, друже Командир, чи к[оманди]р Чупринка за кордоном чи тут?».

Пробігла легка усмішка по лиці Командира і спокійно відповідає:

— «Тут є, сину, тут... Чого йому за кордон».

«Гм...», — думаю собі вслух — «Такий нівроку командир і не боїться большевиків».

Це було влітку 1949 року.

* * *

Тепер почну розповідь спочатку.

Замітною залишилася в пам'яті моя перша зустріч з Командиром в Гологірських лісах, в повстанському таборі к[оманди]ра Недолі.

²⁸ Редактор замінив слово «мені» на «в мене».

²⁹ Редактор замінив слово «лучилося» на «було».

³⁰ Редактор змінив початок речення так: «Нам припало йти коло Скнилівського летовища».

Невеличка наша тех[нічна] група в супроводі зв'язкового посувалася лісом у напрямі цього табору. Недалеко від табору докотився гомін ранньої пісні-молитви — «Боже вислухай благання...». Ми зупинилися. Було якось святочно. Вислухавши останні слова, ми зішли вниз, де перед нами розкрилася жива сцена повстанського життя.

В ту пору стрільці підходили по сніданок. Наш зв'язковий оголосив місцевому провіднику наш прихід і, поснідавши, ми пішли відпочивати.

Після полудня мене розбудила жвава розмова. Серед більшої групи стрільців я побачив к[оманди]ра Чупринку, який поясняв стрільцям практичне значення мінометного кутоміра. Стрільці ставили питання: практично запізнавалися з мінометом.

В тій хвилині самовільно зійшов зі стійки якийсь повстанець і сказав, що вже задовго стоїть. Це було дуже смішно. Почувши це, Командир Чупринка покликав цього стрільця і по-військовому «висповідав» його та сказав, що «до смерті треба стояти, якщо немає зміни». На тім закінчилося.

Мене познайомив з к[оманди]ром Ч[уприн]кою пров[ідник] Тарас³¹. Я відрекомендувався. Командир розпитав мене про все, що відносилось до мого фаху, відтак³² поінформував³³ щодо дальшої роботи і ми розійшлися.

В травні 1945 р[оку] пров[ідник] М., якому я безпосередньо підлягав, скерував мене в Рогатинщину. Тут я включився до групи охорони к[оманди]ра Чупринки, зверхником якої був др[уг] Марко (брат [...] Лебедя). Група складалася з 7 (сім) осіб.

Під осінь, з причини смерті зв[ерхника] Марка, група була реорганізована, керівництво перебрав др[уг] Демид.

Після кількадесячної моєї відсутності в цій групі, з весною 1946 року я включився знова³⁵ і майже безпосередньо перебував з Командиром до останніх днів його життя. Зустріч відбулася в Рогат[инському] лісі.

Ось наш спільний марш удвох з Командиром через Рогатинський ліс до кривки.

³¹ Можливо, мова йде про члена Проводу ОУН Дмитра Майвського — «Тараса».

³² Редактор замінив слово «відтак» на слово «потім».

³³ Після слова «поінформував» редактор вставив слово «мене».

³⁴ У тексті нерозбірливо написане слово.

³⁵ Редактор замінив слово «знова» на «знову туди».

Сонце вже було [над] заходом. Щиро попрощавшись з друзями, ми вирушили з табору. Командир у повному впоряді зброї, через плечі полева торба та планшет. В мене те ж і радіо в руках, з яким Командир не розлучався. Вийшли на лінію. Командир умовляє³⁶ мертвий (збірний) пункт і кличку. Напряма маршу мені невідомий, отже Командир проводить³⁷. Ідемо тихо і вільно. Перед роздоріжжям ліній чи доріг Командир зупинявся, заслуховував з готовим до стрілу автоматом.

Запала ніч³⁸. Дорога з під ніг часто губилася, отже Командир часом зупинявся і, схиляючись до землі, розпізнавав по формі кожну дорогу. Так³⁹ ми вийшли в⁴⁰ поле. Зближалась година денника. Розтягнувши на⁴¹ корч антену, Командир включив радіо і вислухав радіовісті.

Під ранок ми були біля криївки.

— «Треба зачекати до світанку, щоб бачити, куди ногою ступити» — каже К[оманди]р. Заходили до криївки на босо, обережно, ступаючи поміж травою.

Перша робота в криївці⁴² — замаскуватися.

Ми повилізли наверх. Командир прийнявся маскувати. Все кругом оглянув, поправив, приготував вічко і докрився. Відтак виліз знову і цю саму процедуру повторював я, а Командир приглядався. За другим разом маскування в мене вийшло добре і цю роботу я вже виконував щодня. Спосіб підходу і маскування для мене були новістю. В той час це була рідкість.

В криївці я нашвидку запізнався з господаркою і прийнявся готувати снідання. На снідання — яєчня і чай.

З огляду на те, що криївка була в дуже конспіративному місці, а також добрим характером природної вентиляції, було дозволено три рази денно варити на спиртовці. Отже, на обід пригрівали консерву чи інше; на вечерю яринова зупа чи жарене м'ясо і чай.

Робочі години Командира розподілялися. Тоді творилася стаття, мабуть «Процес денаціоналізації» (?) — це в перших годинах;

³⁶ Редактор замінив слово «умовляє» на «умовив зі мною».

³⁷ Редактор замінив слово «проводить» на «веде».

³⁸ Редактор змінив речення так: «Наступила ніч».

³⁹ Редактор замінив слово «так» на «врешті».

⁴⁰ Редактор замінив слово «в» на «на».

⁴¹ Редактор вставив після слова «на» слово «придорожній».

⁴² Редактор замінив слова «в криївці» на «була».

Роман Шухевич відзначає вояка УПА

лекція англ[ійської] мови, з радянських економічних журналів, писання на машині, вісті з радіо і ін. — в останніх⁴³. Мене Командир зобов'язав вивчити граматику укр[аїнської] мови і вчитися машинописання, в чому давав щоденну підтримку.

Кожного вечора, як тільки смеркало, «так, щоб бачити куди ногу поставити», Командир брав радіо, накриття (коци) і на босо виходили подальше⁴⁴ від криївки «ночувати на відкритому воздусі». Зразу слухав денник, а відтак клався спати. Часто, як були всі друзі зайняті, Командир лишався сам. Ніччю до криївки не заходили ніколи.

Що кілька днів ми удвох з Командиром ходили в село. Першого разу Командир, річ ясна, проводив. Ішли на босо. По дорозі поясняв мені всі подробиці, важні для повстання місця і т.п. Під хатою я задержувався, Командир ішов вперед, щоб примирити собаку. В хаті полагоджували⁴⁵ і вечеряли на темно. Відтак вся доросла сім'я сходилася до однієї кімнати на свого роду сходини. Командир розказував про нашу боротьбу, міжнародне положення і інше. В поворотній дорозі майже завжди вступали до річки купатися.

Друг Демид розповідав про будову лісової криївки ось⁴⁶ таке:

«Доручив мені Командир» — розказує др[уг] Демид — «зробити конспіративну криївку. Подав відтинок терену і звернув увагу, щоб заготовити будь-який матеріал, що відноситься безпосередньо до

⁴³ Редактор змінив речення так: «Тоді творилася стаття, мабуть “Процес денационалізації” (?). В перших годинах лекція англійської мови, потім читання з радянських економічних журналів, писання на машині, вісті з радіо і ін.»

⁴⁴ Редактор замінив слово «подальше» на «дальше».

⁴⁵ Редактор після слова «полагоджували» вставив слово «справи».

⁴⁶ Редактор викреслив слово «ось».

криївки у якогось сексота у подальшому селі. Я підібрав голову с/с⁴⁷ в с[елі] П. і замовив в нього пачку до криївки».

Цей «фокус» позитивно відбився. Наша криївка була повністю законспірована.

І далі: зимову криївку в селі, яку ми приготувляли для Командира на зиму виконувало нас трьох плюс Командир. Двох із нас копали, ми з Командиром носили землю.

«Короленко».

Підшукали добрі люди⁴⁸ відповідну хату в с. Княгиничі. В який спосіб її знайшли то я вже й мабуть не буду знати⁴⁹. Знаю тільки, як одного дня, в жовтні 1946 р. Командир доручив нам з др[угом] Демидом вивчити маршрут з Рогат[инського] лісу до Княгинич і без жодного зв'язку потрапити до такої-от хати (тут подав план села, хати). В тій хаті ви⁵⁰ повинні⁵¹ зробити криївку. Де і як — то вже ваша⁵² голова в тім, головне якнайбільш конспіративно.

Першої ночі віднайшли дану хату, а чергового дня взялися за діло. За кілька днів все було готове.

Слід згадати,⁵³ раніше ця хата являлась державною, в якій містився поштовий уряд. За больш[евицької] дійсності дві кімнати замешкував доктор Кузик з родиною (поляк), решта кімнат (п'ять) були вільні. Згодом перебрався також голова місц[евої] с[ільської]/ради.

Наша сім'я посідала три кімнати, кухня сусідувала з кімнатою доктора. В цій кухні була зроблена криївка.

Зиму на 1947 р. Командир перебував на цій квартирі.

По викінченню роботи ми повернули до Командира, зголосили про стан справ. При кінці листопада випроводили Командира на зимівник а самі знову повернули в терен, до групи, там нас і западав сніг. Добитись до Командира нелегко було.

Моя пригода з большевиками на свят вечір, сніг та морози змусли нас задержатися цілий січень в терені.

Відходячи ми умовились, що прийдемо в часі після першого снігу.

⁴⁷ «с/с» — мабуть, сільська рада (рос. «сельский совет»).

⁴⁸ Редактор викреслив слова «добрі люди».

⁴⁹ Редактор замінив слова «вже мабуть й не буду знати» на «не знаю».

⁵⁰ Редактор замінив слово «ви» на «ми».

⁵¹ Редактор після слова «повинні» вставив слово «були».

⁵² Редактор замінив слово «ваша» на «наша».

⁵³ Після коми редактор вставив слово «що».

До Командира ми добивались⁵⁴ в лютім місяці, з трепетом серця, ми відчували скільки там горя в серці. Нас прийняли, як небіжчиків. Бліді лиця страшно і допитливо гляділи на нас, Командир постарілий на кілька років — два тижні не британський.

Ми зголосили свій прихід. Командир приступив до нас і по-батьківськи привітався з нами. «Хлопці! Що то було з вами? Де Ви пропадали? Ви знаєте, як я переживав?».

Ми розказали свої пригоди і причини, які змусили нас задержатися.

Слідуючого дня перед сніданням ми зібралися до наказу. За легковаження чуйності і обов'язків ми одержали нагану.

Наша сім'я збільшилася 5+2, атмосфера повеселіла, життя пішло своїм трибом.

З початком того ж таки 1947 року хвороби почали підточувати здоров'я Командира. Боліли ноги. Дійшло до того, що без лікаря не обійшлося. Вирішено піти до лікаря в місто Ходорів. Мені не поміщувалося в голову, щоб Командир ішов прямо большевикам у руки. Але сталося і було все як слід⁵⁵.

Одного дня вранці зібрався Командир у ватяний одяг, приоджений вже, стару дядьківську шапку, встромив пістолет до штанів, гранату в кишеню, намазав руки товщем а відтак натер попелом і в одну руку кошик, у другу палицю, швидко попрощався з нами і вирушив на шлях. Як «тереновий провідник» за командиром подався⁵⁶ пані М⁵⁷.

Довгий для нас був цей день — не бралась ніяка робота і разом з другом вирішили, що на [...] Командир рішається⁵⁹.

Прийшов довгожданий вечір а з ним Командир, живий і здоровий. Хвилюю відпочив і розказав нам про перебіг цілого дня.

«Іти большевикам під самий ніс це є ніщо, головне — відповідно вбратися. От сиджу собі на східках, попри мене ходять і москалі, і простий народ і побачили в мене кошик та й питають: — «Дядьку,

⁵⁴ Редактор замінив слово «добивались» на «повернулись».

⁵⁵ Редактор змінив це речення так: «Але все обійшлося як слід».

⁵⁶ Редактор замінив слово «подався» на «пішла».

⁵⁷ Мова йде про Катерину Зарицьку — 'Монету', довірену особу Р. Шухевича.

⁵⁸ Два нерозбірливо написані слова. Можливо — «великий ризик».

⁵⁹ Редактор змінив речення так: «Довгий для нас був цей день — не бралась ніяка робота, ми разом з іншим другом вирішили, що на великий ризик Командир рішився».

що маєте продати; дядьку, а не йдете ще додому...» — сміюся я в кулюк, це не то, що у Львові було. Минулого року довелося мені квартирувати одну ніч між паскарками⁶⁰ у Львові. Я був самотній чоловік серед 20-ти жінок. Граю роллю дядька. Пригадав пан дому, що його пила чомусь не хоче різати, хто ж йому краще порадить, як⁶¹ дядько зі села⁶².

Приносить пан пилу і просить справити її. Ну — думаю собі — аж тепер я проріжуся. В мене на пилі таке ж поняття як в жида. Але треба радити. Оглядаю її, оглядаю, то й думаю щоби-то⁶³ сказати. І раптом блиснула думка: треба, кажу, розвести її, порозгинати зуби, а до того ж необхідно ключа. На щастя ключа пан не мав і на тім скінчилося».

Оповіданнями Командира ми були захоплені, наші застереження виявилися неправильні; підбадьорившись ми просили Командира щоб при першій нагоді дозволив нам перевести такий експеримент. Це була весела новинка⁶⁴. Невеселою була хвороба Командира⁶⁵. Лікар узнав артритизм кісток, хворобу кісток. Приписав відповідний режим.

Доцільно буде подати характеристику родини, серед якої перебував Командир.

Сім'я складалася: мама, її донька Оля з дитинкою (жінка окр[ужного] пр[овідника] Стрийщини Данила) та пані Монета⁶⁶. Всі «переселені» з Ярославського повіту.

Мама⁶⁷ — маленька собі жіночка ок[оло] 50 літ, швидка, проворна, зародна, сварлива така, що хай молода сховається⁶⁸. Проте її наївні забаганки, високопанські манери брали верх⁶⁹. Н[а]пр[иклад]:

⁶⁰ Редактор замінив слово «паскарками» на «шпекулянтами».

⁶¹ Редактор після слова «як» вставив слово «не».

⁶² Судячи з усього, Р. Шухевич мав на увазі своє перебування у Львові в березні 1947 р. разом із К. Зарицькою. Тоді вони зупинилися на ніч в одного свого знайомого, який жив на вул. Личаківській. За свідченнями К. Зарицької, у нього постійно ночували селяни.

⁶³ Редактор замінив слово «щоби-то» на «щоб то».

⁶⁴ Редактор змінив це речення так: «Все було гарно».

⁶⁵ Редактор змінив це речення так: «Негаразд було з хворобою Командира».

⁶⁶ Редактор змінив це речення так: «Сім'я складалася з господині, її доньки Олі (жінка окр[ужного] пр[овідника] Стрийщини Данила) та пані Монети».

⁶⁷ Йдеться про Розалію Ільків, матір зв'язкової Р. Шухевича Ольги Ільків — 'Роксолани'.

⁶⁸ Редактор змінив це речення так: «Господина — невелика жінка близько 50 літ, швидка, проворна, зародна, сварлива з "молодою" вдачею».

⁶⁹ Редактор змінив це речення так: «Проте вона мала свої хоби, як "високопанські" манери».

щоденні балачки про власну кам'яницю у великому місті, добре умебльовану, а не локатори;⁷⁰ спори про те, що виховувати донечку Олі буде вона (бабка); завзято⁷¹ вивчала англ[ійську] мову. Знаючи не більше⁷² 500 слів і трохи граматики⁷³ просила Командира вложити текст промови, з якою виступала б зустрічаючи американців. Війни сподівалась кожного дня. Большевиків ненавиділа всім своїм еством. З таких різних історій було доволі потіхи, як Командир пустив у рух свої повоєнні⁷⁴ жарти.

Оля (літ[ературний] псевдонім Звіробій)⁷⁵ — інтелігентна і добре вихована⁷⁶. Маючи⁷⁷ кілька семестрів медицини, хотіла і старалася провадити родинне життя і виховання дитини по всіх правилах⁷⁸, в чому найбільше перешкождала їй⁷⁹ мама.

З часом прийшов на світ ще синок Олі і з тим більше клопотів, більше праці. Виринула проблема, як бути Олі, на кого покликатися батьком. З доброю порадою в таких справах приходив Командир і пані М.

Вирішено фіктивно побрати Олю з «Богданом»⁸⁰ — студентом медицини, який жив на ліві документи. Знаючи «Богдана» особисто, Командир без вагань зреалізував це. Комедія⁸¹ вдалася надійно. «Богдан» стає фельдшером в с. Княгиничі а життя набирає нормального характеру⁸².

Рушієм всьої господарки була пані М. Для вирішення складних справ у господарці як взагалі⁸³ пані М. знаходила негайні і блискучі помисли.

⁷⁰ Редактор після крапки з комою вставив слово «або».

⁷¹ Редактор замінив слово «завзято» на «крім того вона».

⁷² Редактор замінив слова «не більше» на «приблизно».

⁷³ Редактор після слова «граматики» вставив слово «та».

⁷⁴ Редактор взяв слово «повоєнні» у лапки.

⁷⁵ Ідеться про Ольгу Ільків, особисту зв'язкову Р. Шухевича.

⁷⁶ Редактор замінив слова «і добре вихована» на «жінка».

⁷⁷ Редактор замінив слово «маючи» на «мала».

⁷⁸ Редактор замінив слова «по всіх правилах» на «по-своєму смаку».

⁷⁹ Редактор замінив слово «їй» на «їй».

⁸⁰ Ідеться про Любомира Полюгу, який 1947 р. перебував в охороні Р. Шухевича.

⁸¹ Редактор слово «комедія» взяв у лапки.

⁸² Редактор розбив речення на два: він поставив крапку після слова «Княгиничі»; друге речення звучало так: «Наше життя набирало нормального характеру».

⁸³ Редактор замінив слово «взагалі» на «і в інших питаннях, зв'язаних з нашим перебуванням».

Ось один випадок. Застає мене несподівано в хаті (крізь вікно) дальша сусідка. У нас же самі жінки, хто ж може бути із мужчин? То означало, що хата провалиться. З порадою приходить пані М.

Негайно вбиратися в форму голодуючого, брати в мішок всяких лишків і йти хата в хату, відшукати цю жінку, зіграти перед нею відповідну роллю голодуючого і впевнитися, як повірила. Що-небудь їй продати (заміняти). Помисл був вдалий і успішний.

Пані докторова — завзята польська патріотка і дуже цікава. Як добра сусідка густо побувала в нас і цікавилася всякими дрібницями: «а чому ви так скоро пироги з'їли; а для чого у вас стільки води йде і т.п.». Пані М.: — Я сама багато їм бо в мене цукровиця; Оля щоденно свою доньку викупує і сама вимивається і т.п.⁸⁴

Будні Командира в «Короленко».

Життя наше, тобто дійсних підпільників, проходило «наверху». Криївка була тільки на час алярму.

Отже, як тільки заносилося на день дійсні підпільники стояли вже на ногах. Прятали постіль до сховку і йшли до окремої кімнати на руханку. Жінки за той час вбиралися. Пані М. вносила воду і всі по черзі вмивалися. Перший вмивався Командир, завжди до половини. Після вмивання спільна молитва.

Щоденно був черговий дижурний. Дижур обов'язував мужчин. До обов'язків чергового Командир зачисляв себе також. Обов'язки були такі: метення кімнат, палення в печі, заготовка дров до печі, миття підлоги і прання білизни — спільно до помочі жінкам (Командир від цих робіт був звільнений) і ін.

На сніданок пили чай. До хліба який-небудь товщ. Виняток у харчах становила тільки Оля, яка кормила дитя.

Розподіл робочих годин Командира пристосовувався до обставин і вимог дня. Там завжди були якісь нові справи, плач дітей і ін. Однак в спокійному часі предмети навчання були розподілені. В тій хаті створилося кілька статей, крім того вивчав ан[глійську] мову, читав Леніна, слухав радіо і ін.

Обід був спільний, при одному столі, однак кожний приміщувався так, щоб бути готовим на випадок алярму. Страви завжди були

⁸⁴ Цей абзац М. Засєць власноручно перекреслив.

смачні і багаті, хоча⁸⁵ звичайні. Після обіда Командир клався на півгодини відпочивати а відтак займався чим-небудь з художньої літератури, шахи тощо. До дітей Командир приступав, як добра няня. Завжди скорше забавив малят, як мама.

Щоденно були хвилини розривки, в яких живу участь брав Командир. Бували корисні дискусії на різні теми, жарти, дотепи. Скорозвечора щільно закривав дижурний вікна і продовжували день при світлі. Майже щовечора Командир вправляв з пані М. англійську мову.

Вечеряли пригрітими лишками з обіда, запивали чаєм, спільно молилися і спати. Жінки спали в ліжках, Командир на довгому столі, підстеляючи які-небудь лахи; ми з другом на долівці.

Життя у повстанському таборі.

Друзям відомо — нема-то, як у повстанському лісовому таборі, ще й у спокійний час. Весело, здорово, шумить зелений ліс — відчуваєш життя.

Дуже добре почував себе наш друг Командир у зеленому таборі: тоді і здоров'я було більше, не відчував болів голови, серця. От хоч би візьмій життя в одному таборі, що його Командир прозвав «Баранівка»⁸⁶. Це був улюблений у Командира табір. Гарне, відповідне місце з всіма тактичними і господарськими вимогами.

Як тільки повернуть друзі з нічних завдань (бувало й так, що всі підуть — тоді Командир лишався сам) сейчас готують снідання. З'їдять по куску сала, поп'ють чорною кавою і лягають відпочивати. Тоді Командир стоїть на стійці. Втоптані кількадеметрові стежки знову міряються кроками в одну й другу сторону. Тоді зроджуються нові ідеї, вкладаються плани. Думка на самоті у Командира супроводжується рухами рук, мімікою лица. Іноді, непомітно, як і завжди на хвилю застигав — тоді неслась до Всевишнього щира молитва.

Відпочили друзі, вмились, почистились і закипіла робота. Готують обід: одні заготовляють дрова, другі вбирають бараболю, носять воду... Потріскує ватра, клекотить в казані; за хвилюку смач-

⁸⁵ Редактор замінив слово «хоча» на «хоч».

⁸⁶ Імовірно мова йде про один із таборів ОУН, який у 1948–1949 рр. розташовувався на території Бібречьких лісів, що у Львівській обл. Судячи з протоколів допитів заарештованих учасників ОУН, саме в цих лісах (у 1948 р. – в Іловському лісі) проходили наради провідників ОУН.

но заїдають партизанську зупу. Командир крокуючи сідає на свій пені і також смакує, тільки по-більше рідкого⁸⁷.

По обіді вільний час.

— «Ну, друзі, поговоримо дещо може із совєтознання? Ні, краще порухаємося трохи». І вже стоїть стрілецька лава і вправляє впоряд. Ще дещо на військові теми і розхід. «Далі вчіться самі. Ви повинні щоденно, при якій не було б роботі знайти годину-дві для самонавчання».

А вечір? Знову зготують щонебудь на вечерю, повечеряють спільно, помоляться і по ділам⁸⁸ хто куда⁸⁹. Одні по завданню, інші в таборі лишаються.

Командир був вояком з крові і кістки. Військо любив і у своїй групі бажав мати гарних вояків. Друзів любив і піклувався ними, як батько. Хотів, щоб мали добру зброю і старався щоб були прилично одіті, завжди чисті, охайні. «Ви ідете між народ» — мовить, хоч про себе щодо одєжі не присвячував ваги. «Для мене вистарчають дреліхові штани» — казав Командир. І в таких, власне, штанах, у подарованих др[угом] Семченком чоботах бачив я Командира через пори⁹⁰ років. Іноді, ідучи в марші, втомиється — тоді чоботи з ніг в руку і далі на босо...

Історичні дати, дати впадших друзів, героїв строго пам'яталися. В таких випадках заряджував збірку і по всім правилам відбувалися сходи, присвячені даній цілі.

Спільна молитва так ввійшла в звичай, що мимовільно перед відходом ставали кругом огнища і вголос молилися. «Моліться, дру-

Роман Шухевич (справа)

⁸⁷ Редактор після слова «рідкого» додав слово «просить».

⁸⁸ Редактор замінив слова «по ділам» на «за справами».

⁸⁹ Редактор замінив слово «куда» на «куди».

⁹⁰ Редактор замінив слова «через пори» на «протягом двох».

зі» — було каже Командир — «це допоможе не менше зброї». Медалик на шії був нерозлучно до смерті.

Подорож від «Газди».

На приходстві у православного попа Місіренка⁹¹ в с. Грімно, наші підпілячки зорганізували⁹² помешкання. В ряді переселенців з-за [лінії] Керзона, переселилися до цього помешкання троє жінок: мама⁹³ і двоє дорослих дівчат — Нуся⁹⁴ і Марійка⁹⁵.

Виконуючи доручення Командира, ми з др[угом] Демидом вивчаємо маршрут з Бібрецьких лісів до Грімно і вирушаємо в дорогу. Другої ночі ми вже з попом сусіди через стіну⁹⁶.

Наша ціль — виконати криївку, розраховану тільки на алярм. По викінченні роботи ми повернули до Командира і зголосили про вислід. Через тиждень Командир вирушив з нами в Грімно особисто оглянути роботу. Погідної ночі маршируємо. Відстань до 45 км. Командир у повному виряді зброї, тобто: автомат — ППС, три запасних ріжки, пістолет «ТТ», дві гранати, торба, мапник. У нас з другим зброя і наплічники. Командир каже, що чується добре і буде нести все сам.

Ще тої ночі (це було в листопаді 1947 р.) ми⁹⁷ перелізли вікном, яке було постійно нашим входом і виходом до хати. Вранці Командир запізнався з обстановкою і створили два пробних алярми⁹⁸. Всіх непрошених гостей ми бачили крізь вікно перед сільрадою. Большевики стояли гарнізоном в числі 45 осіб, від плебанії не більше 200 м.

Через кілька днів приїхала до К[оманди]ра на зустріч пані Доля (О. Дмитренко)⁹⁹, побувши кілька¹⁰⁰ від'їхала назад у свої Карпати, ми з другим відійшли також, залишивши Командира на квартирі.

⁹¹ *Ідеться про Пантелеймона Місюренка, у 1948 р. священика в с. Грімне.*

⁹² *Редактор замінив слово «зорганізували» на «винайняли».*

⁹³ *Ідеться про Марію Гусак — матір Дарії Гусак.*

⁹⁴ *Ідеться про Дарію Гусак.*

⁹⁵ *Ідеться про Марту Пашківську.*

⁹⁶ *Редактор закінчив речення так: «з попом були сусіди, розділені стіною».*

⁹⁷ *Редактор після слова «ми» вставив: «прийшли на місце призначення».*

⁹⁸ *Редактор змінив це речення так: «А ранком Командир запізнався з обстановкою та створив два пробних алярми».*

⁹⁹ *Ідеться про співробітницю референтури пропаганди Проводу ОУН Богдану Світлик.*

¹⁰⁰ *Після слова «кілька» редактор вставив слово «днів».*

Одного дня вранці пішли друзі навідати пункт, який був умовлений Командиром, і що б Ви сказали — приводять гордих і усміхнених Командира з Марійкою. Ми пострашилися. Невже щось сталося? «Нічо[го] не сталося, друзі, тільки мені потрібно було прийти, от ми і прийшли».

Промерзлих і голодних наших дорогих гостей ми примістили біля огню, погостили гарячою кавою та салом і поклали спати.

Смачний був сон після такого маршу — бо чуть не до вечора¹⁰¹. Того дня друзі не ходили нігде —¹⁰² нас прикрив сніг. При горінні¹⁰³ ватрі ми попросили Командира розповісти про подорож.

«Скоро з вечора ми вирушили» — оповідає Командир — «дорогу сяк-так знав, решту вивчив по карті. Ідемо. Ввійшли в село Дмитре, і раптом чую якийсь шелест в недалекому саду. Прислухаємося — чути шепіт московської мови. Ми обминули і зійшли над річку. Почали шукати за кладкою, раптом знову чути кроки — ми за пліт: поперед нашим носом пройшла група большевиків.

А вже найбільш потішне, як то ми з Марійкою форсували «ріку» Зубру. Річка невеличка, всього більш двох метрів ширини і більше метра глибини, та ані перескочити, ані перебрести. Я вирішую скакати. Торбу і автомат перекидаю на другий берег, розганяюся, і мах — вже на тім боці. Марійка вибирається в брід, їй так зручніше, але подумала: що я також скакаю, чи я не була колись спортсменка? Розігналась, мах і... в воду! От тобі спортсменка — думаю». «Нічо[го], друже провідник» — каже Марійка — «на другий раз поправлюсь, це мені моя спідничка такого наробила». І скоренько за корч, викрутила свої лашки і бігом до ліса, щоб при огні висушитися.

Жодного року не було у таборі Командира так людно, як осінню 1948 р. Дні були доволі теплі і погідні. На березі яру, долі якого журчав потік, розложили ватру — це ознаки існування табору.

Вранці чергового дня зійшлися: к[оманди]р Рен¹⁰⁴ з охороною, пров[ідник] Федір¹⁰⁵ із своїми людьми, пров[ідник] Артем¹⁰⁶, пані

¹⁰¹ Після слова «вечора» редактор вставив слово «спали».

¹⁰² Редактор викреслив слово «нігде» і тире після нього, написавши: «нікуди, бо».

¹⁰³ Редактор викреслив слово «горінні».

¹⁰⁴ Імовірно, керівник Воєнної округи 6 «Сян» Василь Мізерний.

¹⁰⁵ Ідеться про керівника Львівського крайового проводу ОУН Зиновія Тершаківця.

¹⁰⁶ Ідеться про Осипа Дякова, на той час — співробітника референтури пропаганди Проводу ОУН.

Доля, к[оманди]р Стах і ін. Дзвінко вистукували закаблуки — друзі оголошували свій прихід. З радісною усмішкою, дотепним словом для кожного, Командир приймав гостей. Обмінявшись кількома словами про найконечніше — друзі пішли відпочивати, щоб із свіжими силами приступити до поважної праці.

В слідуючі дні від ранку до ночі починалися безперервні дискусії, розмови — тут вирішувались важні справи.

В останніх днях чітко вистукували машинки і чорними рядочками заповнювались сторінки, як вислід кількадечної праці.

В такі дні поживавлений рух в таборі: від ранку до пізньої ночі горить ватра. Варяться звичайні «партизанські» страви: кава, зупа, м'ясо. Друзі миються в потоці, мовлять спільну молитву — так починається Божий день.

Найбільш романтичним із всього є вечір у лісовому повстанському таборі. Скільки-то пісень проспівано, пригод із боротьби УПА розказано, всяких дотепів, анекдотів. Хто мав нагоду побувати із такими, як наш сл[авної] пам[’яті] ген[ерал] Чупринка або сл[авної] пам[’яті] пров[ідник] Федір, той бачив життя, радість, товариськість хворих серцем, а духом здорових людей.

Як тільки покриє ніч землю і скінчиться денник по радіо, яке майже завжди було в таборі, тоді вся повстанська дружба присувається ближче ватри. Слово, друге, а тоді: «А ну, друзі! Заспіваємо якусь нашу революційну» — каже¹⁰⁷ командир. І вже гремить пров[ідника] Федора бас, переливається пров[ідника] Іскри тенор, підтягують решта друзів. Скінчують одну, починають другу, а Командир тільки рукою проводить і де треба помагає та й любить.

Іноді підуть розповіді про малечі роки, пригоди німецьких літ. І вже уявляєш собі Командира білокурим¹⁰⁸ смільчаком з гуртом подібних йому, і¹⁰⁹ немає кладочки, по якій першим не пройшов би Ромко, чи вишки, з якої б не вскочив він перший. Найбільше пригод біля ріки. Тут помисли у збитках (пустотах) приписувались тільки йому чи то нурцем підплисти до купаючихся дівчат¹¹⁰ або

¹⁰⁷ Редактор замінив слово «каже» на «казав».

¹⁰⁸ Редактор замінив слово «білокурим» на «білявим».

¹⁰⁹ Редактор поставив після слова «йому» крапку, а далі зі слова «і» розпочав нове речення.

¹¹⁰ Мабуть, пірнути та підплисти до дівчат.

*Роман Шухевич грає у шахи з провідником Львівського краю
Зиновієм Тершаківцем (фото з фондів ГДА СБ України)*

позав'язувати гудзи на рукавах наперед добре намочивши їх і багато інших.

Треба посвятити кілька слів нашим шахістам.

Сильним шахістом із повстанців був пров[ідник] Федір, добрими партнерами ген[ерал] Чупринка, к[оманди]р Рен і ін. Не було дня, щоб не зігралось кілька партій. Наперед змагались пров[ідник] Ф[едір] з генералом, відтак з к[оманди]ром Реном. Пров[ідник] Федір поставив завдання дати к[оманди]ру Рену п'ять матів за порядком. К[оманди]р Рен пішов у заклад в золотий годинник.

Гра почалася за полудня. Цікаво було дивитися, як холодно і спокійно, весь час покурюючи, робив ходи Пров[ідник] Ф[едір] і сопучи, нервовими рухами к[оманди]р Рен. Командир Чупринка, переступаючи з ноги на ногу докидав слово-друге пропаганди.

Запала ніч — шахісти присунулись поближче ватри і продовжували. Вже було 3:0 на користь пр[овідника] Ф[едора].

Місяць високо викотився на небо і друзі вертаючи з села далеко почули гомін розкотистого сміху пр[овідника] Федора — це було

4:0. А за п'ятим стало тихо. К[оманди]р Рен виложив годинник на стіл — «прошу». Пров[ідник] Ф[едір] тричі відмовляється.

В хвилині понісся лоскіт розбитого об бук годинника — повстанська сім'я пішла спати.

В тому таки таборі складався проект Білогорської квартири, з того табору вирушили друзі на будову останньої Командира квартири. Стан здоров'я Командира вимагав життя «наверху». Життя в криївці було неможливе.

Літо 1949 року. Серед молодого букового лісу наш постій. Табір розложений по обох берегах яру. До командира прибули пр[овідни]ки М. В.¹¹¹ і ін. зі своїми людьми. Кілька розтягнених наметів, один з них більший, збудований по тій стороні яру у такій віддалі від інших, щоб не чути голосного шепоту розмови, рядом лісові лавки — це місце нарад.

Стійкові обов'язкові в кожному таборі, в тому таборі теренове положення вимагає з двох боків.

Огонь, біля нього лавка — це звичай у кожному таборі. Штучні криниці з водою є також.

Часом в шумний вечір, коли збирається на дощ, затягнуть друзі тихо-тихенько пісню. Пісня котиться. Провідники на другому березі розмовляють. Чуйне ухо Командира не може знести не такту пісні. Швидко підходить до нас і каже: — «Не так! Зле співаєте, чортові діти» — і починає — «Нас питають, якого ми роду — раз, два» — і т. д. Ось так повинно бути» — і пішов, щоб знову послухати.

В нашій групі були любителі спорту, із друзів гостей також. Найбільш зручним приспособленням для спорту в лісі це турник. Причепиш до двох сусідніх дерев жердину і турник готовий. Щоранку і вечора вигинали друзі свої прив'ялі вже кості (були такі, нпр. друг А., який завжди підходив до турника, як добре попоїв, мовляв, перед тим нема сили), але таких спортсменів, як наш Командир між нами не було. І одного дня перед обідом зав'язались змагання. Хто що вмів таке показував. Глядачі дораджують, іноді так, що й носом запереш об землю.

¹¹¹ Під криптонімами «М.» і «В.» М. Заєць, можливо, мав на увазі керівника ОУН на Західних Українських Землях Романа Кравчука — 'Максима' та керівника референтури пропаганди Проводу ОУН Петра Федуну — 'Волянського' — їхні псевдоніми починаються з літер «М» та «В». В інших документах є згадки про те, що Р. Шухевич у 1949 р. мав зустрічі з Р. Кравчуком та П. Федунюм.

Тут з'явився Командир і радить мені зробити так: «Жердину під коліна, руки опустити, розмахатися і вискочити на рівні ноги». Я допитуюсь ще раз, та Командир швидко пас, рубаху¹¹² з себе і миттю¹¹³ ноги опинились на турнику, опустив руки розмахується до скоку. Я побоявся щоб не сталося якогось каліцтва і з проською стягнув Командира з турника.

Відправа скінчилась щасливо. Друзі порозходились. Через кілька днів зорганізували коня для Командира і ч[ет]вірка друзів охорони відпровадили Командира у напрямі м. Львова.

«Полісся».

На північний захід від м. Львова, біля станції П'ятий Парк, розкинулось невеличке село Білогорща. Перед останньою війною тут жили самі поляки, а тепер заселене переселенцями, в більшості з-під Перемишля.

На північ від села широко розляглися болота, раніше непрохідні, а зараз вже сухі і видовбують з них торф.

Невеличкий лісок опоясував південну сторону села, густо помережований стежками по яких поспішали щоденно сотні працюючого народу.

На східному краю села, від Левандівки, жила родина Хробаків — переселенці з с. Пикуличі біля Перемишля. Родина складалася із 70-ти літнього дідуся з великою сивою бородою, його жени¹¹⁴ гарної з лиця і благородної з вдачі та трьох дорослих дітей: Ганя¹¹⁵, Наталка і Данко¹¹⁶.

Всі діти працювали. Ганя поступила на учительську посаду до місцевої школи, Наталка на голову культосвітніх установ по Брюховичському р-ну; Данко — футболіст у дружині «Спартак» і «ОДО».

В кінці 1948 року закладають у Білогорщі колгосп. Старого Хробака, як порядного і статочного господаря тягнуть першим. Не по

¹¹² Перед словом «рубаху» редактор вставив слово «та».

¹¹³ Після слова «миттю» редактор вставив слово «його».

¹¹⁴ Редактор замінив слово «жени» на «дружини».

¹¹⁵ Ганна Конюшок, утримувачка конспіративної квартири Р. Шухевича в с. Білогорща.

¹¹⁶ Наталія та Данило Хробаки після подій 5 березня 1950 р. були заарештовані МГБ та засуджені.

душі стало старикові. Добре знаючи московську вдачу, він з обуренням відкидає заяву і заявляє, що в колгоспі працювати не буде. Його честолобність не дозволяє йому приставати до тих, що наживаються на людській праці. Він — чоловік прямолінійний, любить чесну працю, до того щирий український патріот, прихильник демократичного ладу і доброї господарки в державі. В земельному питанні стояв за індивідуальні господарства. Марнотратства, які лучилися в колгоспі, його мучили немилосердно.

«Україна має дуже багату землю, нам треба тільки своєї держави. Чесною працюю на землі ми державу збагатили б і народ не жив би в злиднях».

Будуючи залізницю з Фастова на Білу Церкву, довго він пожив і надивився на східне простолюддя. Від тоді в нього зродилася любов до землі своєї¹¹⁷ і народу. Мріяв дожити «добрих часів» і поїхати на ту Україну, щоб хоч там вмерти.

Ганя — поступивши на учительську працю, спочатку жила в родини, а в 1948 р. після канікул замешкала в шкільному будинку на поверсі. Цей дім був тільки закріплений за школою а фактично використовувався для громадських потреб. В ньому (на долі) містилася крамниця і жила східнячка з дітьми — жінка бывшего голови с[ільської]/ради Джала. Цілий поверх посідала уч[ительська] Ганя.

Наш визвольно-революційний рух широко запустив свої коріння по всій Україні. Учасникам нашої боротьби доводилось жити і в місті, жити і працювати там, де ворог найменше сподівається.

По деяких заходах друг Юрко організує для Командира в учительки Гані приміщення. На цій квартирі завбачалося мешкати на верха, а для більшої безпеки побудована криївка на кількох людей.

Дванадцятого листопада 1947 року група з чотирьох осіб подалася у напрямі Білогорщі. Тяжка і трудна була ця подорож для Командира. Стан здоров'я в останніх днях значно погіршився. Відчувалась втома по всьому тілі. Одинокий абсолютний спокій був середником для полегші. Цю подорож від наших баз розложено на дві ночі (на посередній квартирі Командир весь день лежав закритий соломною). Другої ночі під час маршу часті атаки серця так вичер-

¹¹⁷ Редактор поміняв слова місцями: «свої землі».

У конспіративній квартирі в с. Білогориця. Зліва праворуч: Роман Шухевич, Олекса Гасин, Галина Дидик. 1949 р. (фото з фондів ГДА СБ України)

пали Командира, що ми побоювались чи допровадимо його на квартиру живим.

Над світанком, обережно втомленими ногами Командир переступив поріг до свого зимівника. Дещо віддихнув, проспався і з ясним днем почались «оглядини» обстановки. В першу чергу запізнання¹¹⁸ з родиною учительки. Кожне приміщення має свої від'ємні і додаткові сторони. «Касетка» Командира своїм «тереновим положенням» також вважалася від'ємною — для скриття треба було виходити на коридор (горішній), поза тим все інше додатне.

Слід замітити, що для відповідного маскування квартири, ще заздалегідь була прописана і замешкала «переселенка» Антося Кулик — пані Анна¹¹⁹. Пані Анна жила разом з учителькою і виступа-

¹¹⁸ Редактор замінив слово «запізнання» на «запізнався».

¹¹⁹ Ідеться про зв'язкову Р. Шухевича Галину Дидик.

ла як домогосподиня: куховарила, плекала город, годувала корову, підсвинка — одним словом, господарила.

Для Командира постійна санітарна поміч вважалася більш як корисною і тому не зайве сказати, висловлюючись словами Командира: «то, що я ще сьогодні живий, мушу завдячувати пані Анні». Пані Анна насправду солідно опікувалася здоров'ям Командира.

Білогорська квартира являлась одинокою із всіх Командириових квартир за час більш[евицької] дійсності. Тим більше в 49-у році і при такому стані здоров'я.

Для кращого зображення життя і праці Командира погляньмо на сірі будні, які пропливали в нашій сім'ї, спільно пережиті хвилини радісні й невеселі.

Родина. Побіч рідної, властивої родини, доля навчила нас творити нову, підпільну родину, родину здорову тілом і духом.

Однією із таких родин являлася і наша родина з Командиром на чолі. Командир був батьком сім'ї в повному значенні цього слова. Байдужою не була найменша дрібничка. Першочерговим завданням було виховання і приготування учительки до підпільного режиму.

Присутність двох озброєних мужчин в домі радянської учительки викликали великий страх. Гані здавалося, що кожний найменший рух в хаті чують у Львові большевики. Та час зробив своє. Прикладом доброї поведінки, відповідних роз'яснень, в першу чергу Командира в недовгому часі Ганя включилася в склад нашої підпільної сім'ї, як одна із кращих конспіративних членів.

«Не знаю чи можна не любити такого чоловіка, як наш пан, а закохатися в ньому може найкраща жінка» — висловлювалася не раз Ганя. (Подібні вислови давали інші жінки)¹²⁰.

Зимові будні. Ось один з них:

Ранок зганяв нас о год. 7.30 і зразу кипіла різноманітна лише тиха робота. Дижурний прятав постіль і розпалював у печі. Одна із жінок отворювала вікно для провітрювання кімнат. Чолове вікно кімнати при світлі лампи було заступлене білою простинею, отже в часі провітрювання мужчини стояли по кутах, щоб не здемаскуватися. Пані вносила воду з долини, дижурний наставляв чай а відтак вмивалися. Командир вмивався перший. Воду поливали один одно-

¹²⁰ Редактор викреслив речення у дужках.

му на руки, так казалось практичніше. Завжди холодною водою, роздітий по пояс, розтирав тіло щіткою а також казав натирати собі плечі. (Іноді вряди-годи ходив перед вмиватися до другої кімнати на руханку — це залежало від стану здоров'я). По черзі вмивається вся решта сім'ї. Тепер спільна молитва, відтак пані наливає чай з молоком, дижурний вносив хліб і товщ і всі при одному столику в кухні снідають¹²¹.

Год[ина] 8.50. Ганя йде в школу на уроки. Дижурний прятає посуд, прибирає ліжка, підмітає кімнати, запрятує піч і на тому його ранішня робота скінчилася¹²².

В ранішніх годинах Командир слухав лекції англ[ійської] мови по радіо а також денник на німецькій та англійській мові. Багато часу присвячував вивченню радіотехніки з того предмету одну-дві лекції, щоденно, в ранішніх годинах, вділяв для мене. При радіотехніці заглядав до вищої математики і фізики. Якщо творилися якісь статті то рівно ж в годинах перед обідом.

На друге снідання з'їдав одно-два яблук.

За дві години перед обідом дижурний розпалював в печі і помагав пані готовити обід. (В печі палили вугіллям, яке пані привозила на санках із П'ятого парку). На обід завжди дві страви: на перше суп, борщ, капуста чи ін.; на друге м'ясо і при тому бараболя, каші, тісто і т. п. Для Командира м'ясо заказувалось¹²³ лікарем, тому на друге споживав молочні страви чи рибу. Після обіду клався на годину до ліжка.

В часі відсутності Гані, в кімнаті залишалося тільки одна особа, отже всі роботи були обмежені а як щось робилося то на «ципочках» — бо найменший стукіт, хід по кімнаті чутний був нашої сусідці здолу — Джалисі.

Ганя приходила з уроків годині около четвертої сполудня і заставляла нас спокійно сидячих за книжкою. По обідних годинах Командир читав твори радянських письменників, вивчав англ[ійські]

¹²¹ Редактор переробив це речення на два: «Потім спільна молитва. Після всього наливала чай з молоком, дижурний виносив хліб і товщ і всі при одному столику в кухні снідали».

¹²² Редактор переробив цей абзац так: «Ганя йшла в школу на уроки. Дижурний прятав посуд, прибирав ліжка, підмітав кімнати, запрятував піч і на тому його ранішня робота кінчалася».

¹²³ Редактор замінив слово «заказувалось» на «заборонялось».

слова, грав у шахи з підручни[ком], практикував що-небудь коло радіо тощо.

З присутністю Гані наука йшла в кут. Тепер розглядалися новості дня виключно з бабськими плітками. Безпека квартири являлася першим і основним завданням. З таких розмов звичайно зав'язувалися дискусії, які набирали іншої теми, переключалися на весело а вкінці Командир докинув чогось дотепного і так кінчався божий день.

Зі смерком заступали¹²⁴ вікно і дижурний світив світло. Відтак розпалював у печі і піддержував огонь. У вечірніх годинах Командир майже нічого не читав, хіба переглядував рад[янську] пресу, в більшості слухав радіо.

На вечерю пили чай, з'їдали пригріті лишки з обіду, спільно молилися і біля год[ини] 11.30 клалися спати. В кімнаті було тільки двоє ліжок: на одному спали жінки, на другому — Командир.

Бували дні монотонні. Однак велика частина їх залишалася пам'ятною. В кімнаті завжди панував життєрадісний настрій.

Вже саме положення дому веселе. В центрі села, біля школи, над кооперативою. Крізь вікна кімнат було видно широкий краєвид. Зокрема із вікна чоловічого.

Цілими хвилинами стояв Командир у вікні і приглядався рухам життя, природи. З багатьма людьми зазнайомився на віддаль, з плечей пізнавав урядників села, а найбільше любив школярів. Біля школи ставок. Кожної перерви вибігають діти совгатися, там є різні пригоди, забави. Командир бавиться разом з ними. Всякі їхні «подвиги» переживає разом з ними. Тут малий Толік (Джали синок) у великих батькових чоботях не може совгатися, він тільки здалека приглядається і плаче; а Галя боса вибігла, лиш в суконці, бо немає в чому — все це відбивалось на душі у Командира. Такі дні були щасливі для всіх.

Однак заглядала неміч до Командира. Спиналося серце, закружилось в голові — тоді западав на всіх сумний настрій. Тоді чомусь все було сумне. Ганя не могла пережити, як Командир лежав у ліжку.

«Я не хочу щоб пан був хорий» — каже¹²⁵ не раз Ганя — «а хто буде нам щось розказувати»?

І справді, Командир ніколи довго не лежав, як тільки не боліла голова, тоді вже був «здоровий».

¹²⁴ Редактор замінив слово «заступали» на «заслонювали».

¹²⁵ Редактор замінив слово «каже» на «казала».

У конспіративній квартирі в с. Білогориця. Зліва праворуч: Олекса Гасин, Галина Дидик, Роман Шухевич. 1949 р. (фото з фондів ГДА СБ України)

Проте й не можна було хорувати чи взглядно лягати на стало до ліжка. Як тільки забубонить замок в долішніх дверях — ми готові ховатися. Для того був умовлений сигнал якого роду алярм: чи ховатися до «касетки» чи на стришок. Без алярмів не обходилося майже ніколи. Щоби швидко й тихо поводитися, ми послуговувалися для ходу капцями. На стришку не раз доводилося постояти з годину, тоді Командир викладав що-небудь з політзнання, ідеології і т. н.

Після різдвяних свят 1949 р. загостив до Командира к[оманди]р Лицар¹²⁶ — оба старі друзі.

Корисно було перебувати серед таких людей. Постійні дискусії на всякі теми, оповідання сміховинки. К[оманди]р Лицар був добрим майстром до жартів. Визначався знанням астрономії, тому наш Командир прозвав його Коперніком. З тим псевдо відійшов від нас к[оманди]р Лицар навічно.

¹²⁶ *Ідеться про керівника військової референтури Проводу ОУН Олександра Гасина.*

Одного дня вирішили оба командири піти до лікаря у Львів. Відповідно переодяглися, заклали за пояс два пістолети і два старих друзі почалися¹²⁷ у Львів.

8 лютого (?) 1949 року к[оманди]р Лицар повторив таку похідку сам. Та не пощастило старому революціонерові повернутися назад. Біля головної пошти, в перестрілці з МГБ-истами падає¹²⁸ трупом. Глибоко переживав смерть друга наш Командир¹²⁹.

У середніх місяцях 49-го року к[оманди]р Чупринка відбуває поїздку на одномісячний курорт в м. Одесу¹³⁰, частинно перебував на Криму.

Такі сюрпризи для большевиків Командир виправляв¹³¹ і попередніх років. Це значно впливало на здоров'я. Чорний, здорово опалений повертав Командир із далекої подорожі. Майже завжди відвідував рідну столицю — Київ¹³².

Минали дні. Життя плило нормально. Сили потроха залишали Командира. Навіть короткі марші казались не під силу. Ще перед зимою кілька разів обмінявся візитами з провідником Артемом (Горновим)¹³³, їх квартири були недалеко одна від одної, ще один більший марш до друзів з-за кордону, і на тім похідки кінчилися.

Зима, як і попередня, проминала на Білогорській квартирі. Все залишалося без змін. На гірше змінялось здоров'я у Командира. Лікарські поради — купелі, застрижи — будь-як піддержували на силах, однак неміч зростала. Та праці було доволі. Безперервні зв'язки із СУЗемлями¹³⁴, висилки людей до Києва, Москви¹³⁵, зв'язки з деякими місцевими орг[анізаційними] клітинами, немало клопоту з радіоапаратами — це все спочивало на невимовно болючій голові Командира.

¹²⁷ Редактор замінив слово «почапали» на «пішли».

¹²⁸ Редактор замінив слово «пада» на «поляг».

¹²⁹ М. Заєць помилювся, насправді О. Гасин — 'Лицар' загинув біля головноштабту у Львові 31 січня 1949 р.

¹³⁰ Р. Шухевич та Г. Дидик удвох перебували в Одесі влітку в 1948 та 1949 рр.

¹³¹ Редактор замінив слово «виправляв» на «робив».

¹³² На сьогодні інших документальних підтверджень того, що Р. Шухевич відвідував Крим та Київ, немає.

¹³³ Ідеться про провідника Львівського крайового проводу ОУН у 1948–1950 рр. Осипа Дякова. Його кріївка розташовувалася приблизно в 15 км від Білогорці, у м. Зимній Воді в будинку Івана Лісного.

¹³⁴ Східними Українськими Землями.

¹³⁵ У 1949–1950 рр. у Києві побувала зв'язкова Р. Шухевича Г. Дидик. До Москви їздила зв'язкова Р. Шухевича Д. Гусяк.

Останні дні більш як жалюгідні. Високий тиск крові, болі голови, часті атаки серця... Це відбувалось періодично. Відчувалося, що К[оманди]р збирається від нас на той світ. В тому часі минулої зими вже обговорювалися плани праці в групі, перенесення або забезпечення баз, будови криївок і т. п.

«Мені б конечно зробити знімку в військовому однострою, в «бандерівці» та нас із тризубом» — говорив передостанніх днів К[оманди]р.

В перших днях місяця березня дещо покращало із здоров'ям, а може це тільки нам здавалось. Проте в ліжку не хотів лежати. Ходив по кімнаті сумний, на силу відповідав Гані чимось дотепним. «Буду вмирати, Нусю»¹³⁶ — не раз каже. Майже щодня пані ходила до зустрічей із від'їжджаючими на СУЗ. Не повернула із поїздки кур'єрка Чорна¹³⁷. Не було її й на запасну¹³⁸. Запанувала загадкова атмосфера.

— «Чому не бриєтесь, друже Провідник?» — питаю.

— «Не буду, сину, бритись аж поки мені не покращає, поки не проясниться це все».

4-го березня вечером, відходячи по ділам, я попрощав дорогого мені Провідника і батька на вічно.

— «З Богом, Владку! Добре вив'язуйтеся з завдання» — це останні почуті мною слова Провідника.

Бушував на полі «марець». Іду одинцем і мурликаю пісню:

Загриміли сальви кулеметні —
То УПА гуляла.
Гей, гей! Піде слава
Про Чупринку генерала.

Тої ж ночі над світанком сумна вістка громом вразила мою душу.

Вранці 5 березня 1950 року в боротьбі з больш[евицькими] наїзниками покінчив своє кипуче життя дорогий наш Командир.

Слава Україні!

Героям слава!

¹³⁶ Ідеться про Дарію Гусяк, особисту зв'язкову Р. Шухевича.

¹³⁷ Ідеться про Дарію Гусяк, особисту зв'язкову Р. Шухевича; була заарештована МГБ 3 березня 1950 р. у м. Львові.

¹³⁸ Мабуть, ідеться про заздалегідь домовлену запасну зустріч. Такі домовленості практикували учасники ОУН.

Р. С.

Перших три зими большевицької дійсності пров[ідник] Шухевич перебував у Львові. На кожній квартирі будував собі сам криївку — одиночку¹³⁹.

На одній із таких квартир доводилось мені бути. Спосіб життя в місті рішучо відмінний від села. У поведінці потрібно виявляти велику майстерність обережності і конспірації.

Нпр.: квартира в «Дзядзя». Пров[ідник] Шухевич сусідує з «Дзядзем» через стіну. В стіні великий прохід дверей, заступлений диваном. «Дзядзю» небезпечний тип. Проте Провідник слухав радіо, брав собі сам обід і т. ін., в той час коли господині Провідника не було дома.

На тім кінчаю, друзі, моє оповідання.

Як проживу довше, напишу більше.

Слава Україні!

Героям слава!

Листопад 1951 року.

Влодко

ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 12. — Арк. 137—163.

Оригінал. Рукопис.

¹³⁹ Імовірно, М. Заєць має на увазі конспіративні квартири Р. Шухевича у Семена Лозинського на вул. Сулимирського, 4 та в Олени Яремко — 'Гайдамачки' на вул. Кривій. Детальніше див.: Дашкевич Я., Кук В., Бойко В., Посівнич М. Про генерала Тараса Чупринку (Романа Шухевича). — Львів, 2006. — С. 19.